ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ ТА ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 91(447)(09)

Микола КОСТРИЦЯ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ПРИРОДОДОСЛІДНИКІВ

Становлення організаційних форм наукового географічного краєзнавства та процес його інституціалізації у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX на початку XX століть насамперед були пов'язані з діяльністю Комісії для опису губерній Київського навчального округу, Київського товариства природодослідників та Південно-Західного відділу Руського географічного товариства. Та невдовзі цей процес було перервано. Подальший перебіг подій засвідчив, що поступальний розвиток краєзнавчих інституцій і їх цілеспрямована діяльність на відродження української самоідентичності, прийшовся царському уряду до невподоби. На думку царських ідеологів підвищений інтерес в Україні до дослідження регіональної природи, історії, економіки, етнографії являв потенційну загрозу для існування імперії. У зв'язку з цим 1876 року було терміново видано сумнозвісний Емський указ, який фактично унеможливлював подальшу інституціалізацію організаційних форм краєзнавства в Україні. Згідно царського рескрипту цього ж року відбулася ліквідація Південно-Західного відділу Руського географічного товариства. Таким чином роль головного координаційного центру наукового географічного краєзнавства в Центральній Україні перебрало на себе Товариство природодослідників, ядро якого склали вчені Київського університету. Вважалося, що природодослідники далекі від політики і тому відношення до них з боку влади було досить лояльним і ліберальним.

Засноване 1869 року за ініціативи К.Ф. Кесслера, Л.О. Ковалевського і К.М. Феофілактова, Київське товариство природодослідників (КТПД) успадкувало тематику регіонального вивчення природи від своїх попередників – Комісії для опису губерній Київського навчального округу (1851-1864 рр.).

Згідно статутних положень, основне завдання Товариства полягало у комплексному вивченні природи території, що входила до Київського навчального округу. Особлива увага надавалася краєзнавчим експедиційним дослідженням. У їх розгортанні визначальна роль належала професору К.М. Феофілактову (1818–1901), який протягом 46 (!) років очолював університетську кафедру мінералогії й геології і 22 роки стояв у керівництва КТПД.

Майже одразу після свого приходу в університет, К.М. Феофілактов у 1846 році разом з іншими природознавцями, головним чином молодими натуралістами (К.Ф. Кесслером і О.С. Роговичем), ініціював складання фундаментальної краєзнавчої праці – "Естественная история губерний Киевского учебного округа", яка вимагала широкомасштабних досліджень краю. За 20 років напруженої праці вченому вдалося скласти лише 10-верстну геологічну карту Київської губернії. Зйомку решти губерній Київського навчального округу здійснювали під його керівництвом учні і співробітники: П.Я. Армашевський (Чернігівська губернія), П.А. Тутковський (Волинська губернія), П.М Венюков (Подільська губернія). Складена К. Феофілактовим карта Київської губернії (побачила світ 1872 року), за науковим рівнем і детальністю навантаження була першою в Україні і однією з перших в Російській імперії [1, 122-123]. Ще через два роки вчений видав геологічну карту Києва. Проводячи регіонально-краєзнавчі дослідження в губерніях Київського учбового округу, К. Феофілактов перший виокремив у межах Українського кристалічного масиву граніти типу рапаківі, встановив наявність своєрідного комплексу порід, який згодом одержав назву тетерево-бузької серії, а також обґрунтував існування другого, південного, Городищенського масиву

лабрадоритів. Вірно оцінюючи взаємозалежність між четвертинними покладами і археологією, К. Феофілактов вперше в межах України в Лубенському повіті відкрив палеолітичну стоянку [2, 124].

Вчений багато часу проводив в експедиціях і екскурсіях, звіти про які регулярно друкував у "Записках" КТПД [3]. К.М. Феофілактов багато приділяв уваги вихованню кадрів. Серед них – плеяда талановитих учнів, вчених першої величини: П.Я. Армашевський, В.Є. Тарасенко, П.А. Тутковський.

П.Я. Армашевський активно проводив регіонально-геологічні краєзнавчі дослідження, особливу увагу приділяв питанням четвертинної геології, досліджував артезіанські води Києва, цікавився київськими зсувами та археологічними дослідженнями. П.Я. Армашевський був першим геологом Київського університету, який включився в роботу Геологічного комітету із складання загальної 10-верстної геологічної карти Російської імперії. П.А. Армашевським була проведена геологічна зйомка 40-го листа цієї карти, яка стала логічним продовженням започаткованих вченим ще у 1870-х роках робіт з геологічної будови Полтавської і, головним чином, Чернігівської губерній. Геологічний нарис Чернігівської губернії вчений супроводив ще й геологічною картою. Ця праця П. Армашевського й досі не втратила свого значення і є цінним краєзнавчим джерелом для вивчення геології Чернігівщини [4].

П.Я. Армашевський протягом тривалого часу був членом правління КТПД, у 80-90-х роках XIX ст. брав активну участь у його діяльності, вступав у наукову полеміку з К.М. Феофілактовим і П.А. Тутковським

Значний внесок у розвиток природничого краєзнавства зробив один з безпосередніх учнів К. Феофілактова – В.Є. Тарасенко – визнаний український лідер у мінерало-петрографічних дослідженнях. Улюбленим об'єктом регіонально-краєзнавчих досліджень вченого була Волинь. Майже 20 років (з 1884 по 1903-й) наукова діяльність В.Є. Тарасенка проходила в стінах Київського університету, де він обіймав посаду консерватора мінералогічного кабінету. До речі, згодом на цій посаді шлях у велику науку розпочав П.А. Тутковський.

В.Є. Тарасенко протягом багатьох років детально і всебічно вивчав окремі кристалічні породи (габро, лабрадорити) Українського кристалічного щита, здійснюючи докладний мінералогічний і хімічний аналіз їх речовинного складу, досліджуючи їх генезис та історію [5]. У своїх працях В. Тарасенко розглядав надзвичайно широке коло питань, його інтереси простягалися від краєзнавчих описів краю – до глибоких теоретичних узагальнень. Це знайшло яскраве відображення у його класичній праці, присвяченій родині габро [6], яка ознаменувала, за словами В.І. Лучицького, новий, більш високий етап у розвитку петрографії в Україні. Після опублікування у 1899 році докторської дисертації, вчений здобув світове визнання, а описані ним родовища лабрадоритів Селища і Городища набули промислового значення.

У 1903 році В.Є. Тарасенко залишив Київський університет і до кінця своїх днів (помер вчений 1926 р.) працював професором спочатку Дерптського, а потім Воронезького університетів. Проте його науково-краєзнавчі інтереси й надалі були пов'язані з Українським кристалічним щитом, який він продовжував досліджувати і регулярно друкувати звіти про свої дослідження в "Записках КОЕ" [7]. В.Є. Тарасенко брав активну участь в роботі КТПД, будучи тривалий час його вченим секретарем, регулярно виступав з доповідями на з'їздах дослідників природи.

Найвидатнішим представником першого покоління київської, феофілактівської школи дослідників-природознавців став Павло Аполлонович Тутковський (1858–1930). Саме П.А. Тутковському наряду із С.Л. Рудницьким судилося згодом стати одним із фундаторів української наукової географії, засновником волинської і київської науково-краєзнавчих географічних шкіл.

Павло Аполлонович Тутковський народився 17 лютого (1 березня) 1858 року у містечку Липовець Київської губернії (тепер районний центр Вінницької області) в родині службовця. Прадід був запорізьким козаком на прізвище Тутко. Батько, Аполлон Лукич, випускник юридичного факультету Київського університету, працював суддею на Київщині і Волині.

Дитинство Павла, старшого брата Микола та сестри Софії пройшло під доглядом надзвичайно культурної й талановитої, музично освіченої матері Юлії Антонівни. У 1877 році Павло закінчив із срібною медаллю 1-шу Житомирську гімназію, виявивши особливий інтерес до природничих наук [8]. Цю ж гімназію закінчив і його старший брат Микола, в майбутньому засновник відомої Київської музичної школи, український громадський діяч, талановитий піаніст, композитор і педагог, у 1923-1929 роках – професор Київської консерваторії, автор опери "Буйний вітер".

У 1878 році П.А. Тутковський поступив на фізико-математичний факультет Київського університету, який на той час користувався великим авторитетом і студентам давалася вельми солідна підготовка. Тут працювало ціле сузір'я відомих викладачів на чолі з К.М. Феофілактовим. У студентські роки П. Тутковський неодноразово супроводжував свого вчителя під час геологічних екскурсій Україною. Безпосереднє спілкування з відомим вченим, його лекції сприяли розквіту педагогічного таланту П. Тутковського. Через багато років він згадував: *"Тщательно отработанные, глубоко обдуманные, изящные по форме (хотя и без цветов ненужного красноречия) и строго научные по содержанию лекции Константина Матвеевича отличались в то же время простотою, доступностью и живостью изложения. Сообщал массу проверенных фактов в системе науки, не давал слушателям затеряться в их массе, и часто увлекал слушателей невольно пробивавшейся в его лекциях любовью к предмету. Превосходная дикция, мастерская манера изложения, содержательность и живой интерес лекций К.М. Феофилактова всегда привлекали значительное число слушателей"*[9]. Як вдячний учень, П.А. Тутковський після смерті свого вчителя підготував і видав фундаментальну працю К.М. Феофілактова, присвячену історіографії геологічного вивчення Києва і Київської губернії [10].

У 1881 році, ще будучи студентом, П. Тутковський видає свою працю – "К вопросу о соотношении чисел элементов ограничения кристаллических форм". Уже в цій першій розвідці, як і в більшості наступних, простежується глибока зацікавленість автора до вивчення регіональних, краєзнавчих особливостей України, яку він проніс через все своє життя.

Після закінчення у 1882 році університету К. Феофілактов рекомендував П. Тутковського залишити на кафедрі геології і мінералогії з метою підготовки до професорського звання. Але через матеріальні нестатки невдовзі прийшлося залишити мрії про підготовку дисертації. Через рік П. Тутковський переходить на посаду консерватора (хранителя) мінералогічного і геологічного кабінету, на якій він перебував одинадцять років. Крім того, Павло Аполлонович склав іспити на звання вчителя і підпрацьовував, читаючи уроки географії, зоології, ботаніки, мінералогії і навіть математики у київських гімназіях, воєнно-фельдшерській школі, кадетському корпусі, щоб утримувати велику сім'ю. Адже він одружився ще на першому курсі. Його дружиною стала Олена Дмитрівна Багалій – сирота, яка взяла прізвище хрещеного батька – відомого українського історика, професора Харківського університету Дмитра Багалія. Згодом і він, і Павло Тутковський стали академіками першого складу Всеукраїнської академії наук.

Починаючи з 1884 року, за дорученням КТПД, П.А. Тутковський проводить дослідження в Київській, Полтавській, Подільській, Чернігівській, Волинській губерніях. Природа останньої згодом на все життя стала незрадливою любов'ю та об'єктом основних наукових інтересів вченого [11, 16-19].

Мандруючи нетрями Волинського Полісся і вивчаючи його незайману природу, Павло Аполлонович не обмежувався лише суто професійними інтересами. Зупиняючись у

маленьких містечках і селах, корчмах, відвідуючи ярмарки, він спілкувався з простими людьми, розпитував про побут, звичаї, легенди та традиції, що побутували серед них. То ж не випадково антропогеографічні зарисовки присутні в багатьох працях дослідника. *"На галявинах трапляються зрідка зліденні сільця,* – пише П.А. Тутковський в одній із перших своїх праць "Поліська "вікна", – *при вигляді яких мимохіть стискається від жалю серце. Сиротливо тулятьця під лісом низенькі, похилені й почорнілі від сирості, погано побілені, сяк-так збиті, зрублені хатинки (...), з маленькими вікнами, оточені убогими подвір'ячками: стіни хатинок іноді для захисту від зимових холодів обмиті зовні очеретом або соломою. Інші сільця розмістилися в чорному болоті. Із здивуванням запитуєш себе, як можуть жити люди на цих похмурих підозрілих трясовинах"* [12, 28-33].

У 30-річному віці ім'я Тутковського вже було відоме не лише в Російській імперії, а й в країнах Західної Європи. В 1883 році молодого дослідника обрали почесним членом Київського товариства дослідників природи, в 1886 році – дійсним членом Бельгійського товариства геології і палеонтології в Брюсселі, в 1889 році – почесним членом товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті.

Важливим підсумком першого етапу краєзнавчих досліджень П.А. Тутковського стало видання у 1893-95-х роках двотомника нарисів "Юго-Западный край", у яких яскраво поєднався талант краєзнавця, науковця і публіциста [13]. Наукове обдарування автора, досконале знання всіх компонентів природи, вміння побачене "одягати" в чудову літературну форму забезпечували успіх його праць. Особливо майстерно П. Тутковський поєднував краєзнавчий та історичний підхід у нарисі "З поїздок по Волині".

Після того, як К.М. Феофілактова на університетській кафедрі змінили професори П. Армашевський і П. Венюков, П.А. Тутковський вимушений був залишити університет і стати нештатним викладачем Київської жіночої гімназії А. Бейтель. До речі, одночасно з П.А. Тутковським у цій гімназії працювали викладачами майбутні академіки – історик Є.В. Тарле і геолог В.І. Лучицький. Майже на два десятиліття П.А. Тутковський був відірваний від університетських лабораторій і наукового середовища, але жодного дня він не припиняв науково-краєзнавчої діяльності.

На пропозицію академіка О.П. Карпінського в 1904 році Павло Аполлонович влаштувався позаштатним співробітником Геологічного Комітету. Йому доручили проведення геологічної зйомки 16-го аркуша 10-верстної геологічної карти Європейської Росії. Це була відповідальна й престижна робота в межах Волині і Західного Полісся, регіону, який у науковому відношенні практично був не вивчений. Дослідження, проведені вченим, збагатили його науковий досвід, заклали міцне підґрунтя для майбутніх теоретичних узагальнень [14, 79].

У цьому ж, 1904 році, П. Тутковський залишив Київ. Він прийняв пропозицію попечителя Київського навчального округу обійняти посаду інспектора народних училищ Луцького повіту на Волині. З 1909 року Павло Аполлонович – в Житомирі, де його обрали директором народних училищ Волинської губернії. Маючи тривалу відпустку, він отримав можливість у літній період займатися улюбленою справою – подорожувати й досліджувати природу Волині, а також брати активну участь у діяльності природничо-історичної секції Товариства дослідників Волині, що діяло в Житомирі з 1900 року [15, 86].

Зазначимо, що волинський період в науковій діяльності вченого без перебільшення був і найпродуктивнішим. В цей час він зібрав надзвичайно багатий фактичний матеріал, на підставі якого були запропоновані теорії (гіпотези) великого плейстоценового зледеніння, еолового походження лесу, існування в Північній півкулі в післяльодовиковий період пустель, походження неолітичної культури та багатьох інших. Були встановлені межі поширення кристалічних порід Українського щита, овруцьких пісковиків, нові знахідки крейдяних і еоценових порід. Виявлено та закартовано поширення різноманітних форм рельєфу четвертинної доби, корисних копалин, невідомих раніше тектонічних дислокацій,

карстових процесів, артезіанських джерел та багато іншого. Все це було оприлюднено в численних його статтях і монографіях, доповідях і лекціях.

Офіційним визнанням заслуг вченого став прилюдний захист докторської дисертації в Московському університеті. Вчена рада одноголосно присвоїла П.А. Тутковському ступінь доктора географії. У тому ж 1911 році Казанський університет, враховуючи геологічні праці П.А. Тутковського і позитивні відгуки на них В.І. Вернадського, І.В. Мушкетова, О.І. Воейкова, В.В. Докучаєва, А. Пенка та інших, присвоїв йому honoris causa, тобто без захисту дисертації, ступінь доктора мінералогії і геогнозії [16, 90].

Науковий злет П.А. Тутковського і визнання його заслуг на європейському рівні сприяли поверненню вченого після 18-річної перерви в рідний Київський університет. В 1913 році його обирають приват-доцентом, а в 1914 – ординарним професором кафедри географії і етнографії, на якій він працював до 1925 року [17, 9].

Після здобуття докторського ступеню вчений активно розпочав займатися історією і методологією географічної науки. Розвиваючи свої теоретичні погляди на географічну науку, П.А. Тутковський у праці "Задачи и пределы географии" (вона була габілітаційною лекцією в університеті) проаналізував погляди вчених на географію, починаючи з давньогрецького періоду до першого десятиріччя XX століття [18]. Він володів унікальними здібностями до теоретичних узагальнень, створення власних цілісних концепцій. Вчений теоретично обґрунтував, що географія, як наука, має свій предмет, методи дослідження і свої самостійні завдання. Концептуальні висновки П.А. Тутковський оприлюднив на сторінках фундаментального підручника для вищих шкіл "Загальне землезнавство" [19].

Як відомо, на той час серед вчених домінував моністичний підхід, прихильники якого розглядали географічну науку однобічно: з природничо-метафізичних, або з антропогенних позицій. На відміну від тогочасних пануючих теорій, П.А. Тутковський підходив до визначення предмета і об'єкта географії комплексно, з еволюційно-генетичних позицій. Вчений переконливо довів, що об'єктом географії як науки, є тріада: органічний, неорганічний та людський світи. Критикуючи географічний монізм, П.А. Тутковський ввів поняття "антропогеографія" (географія людини), давши їй громадянство: *"...Антропогеографічний елемент неодмінно повинен бути в країнознавстві, себто в спеціальній географії; описувати країни, не змалювавши людей, їх культуру, мову, релігії, промисловість, освіту, соціальний стан і т.п. цілком не можливо"* [20, 11].

Дотримуючись концепції Б. Вареніуса, П. Тутковський поділив географію на загальну і регіональну (спеціальну і дескриптивну), відносячи до останньої країнознавство і більш дрібні "мікрорайони".

Незважаючи на процеси диференціації і інтеграції в науковому пізнанні світу, П.А. Тутковський довів окремішність географії як наукової дисципліни: *"Поділ наук є штучний, умовний і щільний неминучий зв'язок між ними ... дуже утруднює їхнє розмежування, але це не стоїть на перешкоді, щоб їм бути окремими самостійними науками"* [21, 12]. Географія, – робить висновок вчений, – є самостійною наукою, яка складається з окремих відділів.

Вінцем його теоретичних узагальнень стало визначення понять "об'єкт" і "предмет" української географічної науки: *"Завдання географії,* – зазначав вчений, – *пізнати "обличчя Землі" у його сучасному стані, в усіх його обсягах [...], з погляду розподілу сучасних фактів та явищ у просторі і їхньої генези"* [22, 13]. Зазначимо, що на той час поняття "предмет" і "об'єкт" наукового дослідження лише формувалися. За підручник "Загальне землезнавство" вченого було премійовано Укрнаукою. До речі, це був перший підручник з географії для вищої школи, виданий українською мовою. Науковий рівень підручника високо оцінив професор С.Л. Рудницький в ювілейній статті "Досягнення географії України в десятиріччя Жовтневої революції", назвавши її *"видатним конспектом землезнавства"* [23, 273].

Розробляючи теоретичні засади географії, П. Тутковський широко використовував

матеріали власних польових краєзнавчих досліджень різних територій України. Зокрема, матеріали обстеження річок Жерева, Случа, Словечни, Тетерева, Уборті, Ужа, природи окремих повітів Волині, Київщини, Поділля, басейнів рік Дніпра, Дністра, озер Волині, Полісся, інших об'єктів.

П.А. Тутковський прагнув на практиці реалізувати свої теоретичні постулати. Зокрема, він взяв безпосередню участь в реалізації проектів щодо забезпечення питною водою Києва, будівництва Дніпрогесу, методичному забезпеченні навчального процесу у вузах і школах України.

У 20-х роках П.А. Тутковський одним з перших почав викладати в Київському інституті народної освіти географічні курси українською мовою, розробив програму з географії для середньої школи у зв'язку з введенням українознавства. В 1918 році видав шкільну мапу України [24]. У цьому проявлявся притаманний вченому високий громадянський обов'язок, відповідальність за доручену справу, самовіддане служіння українському народові. *"На всіх галузях моєї діяльності,* – зазначав на схилі років П. Тутковський, – *я часто зустрічав великі перешкоди з боку людей, що принципово були моїми ворогами, з якими доводилося вести вперту боротьбу... Я ніколи не відхилявся від такої боротьби. Виступав відкрито на принциповому грунті і витрачав на цю боротьбу чимало сил. Але я вважав це за свій моральний обов'язок і в багатьох випадках досяг перемоги своїх принципів"* [25].

Обіймаючи, поряд з основною роботою в університеті, цілий ряд громадських посад П.А. Тутковський, незважаючи на поважний вік, не залишав польових досліджень. Щоліта зі студентами він відправлявся в експедиції та екскурсії, прокладаючи нові маршрути. Його шляхи пролягли на Донбас, Чернігівщину. Не забував вчений і Волинь.

Якщо у волинсько-житомирський період діяльності П. Тутковський велику увагу приділяв написанню науково-краєзнавчої та популярної літератури, взірцем якої стали краєзнавчі науково-публіцистичні нариси про Південно-Західний край та численні статті у періодичній пресі, зокрема у газеті "Киевлянин", то на завершальному етапі життя вчений надавав перевагу теоретичним працям, в яких узагальнив напрацьований різноманітний фактичний краєзнавчий матеріал, зібраний за більш ніж 30-річний період власних польових досліджень. Найбільш повно вони знайшли відображення на сторінках його головних теоретико-краєзнавчих праць: "Природна районізація України. Генетична класифікація і розподіл фізико-географічних краєвидів на підставі геологічної їх еволюції" (1922), "Краєвиди України в зв'язку з їх природою і людяністю" (1924) та "Загальне землезнавство" (1927). На нашу думку, зовсім не випадково, що у заголовку двох з них ключовим словом є краєвид. Це поняття П.А. Тутковський вважав вихідним при розгляді будь-якої території і в географії в цілому, тим самим наголошуючи на важливу роль і значення краєзнавства в системі географічної науки. Великий народознавець, прихильник української культури і національної ідеї, він уникав запозичених з іноземної мови термінів і вживав переважно українські, зрозумілі за змістом і багаті за смисловим значенням. На жаль, переважна більшість сучасних географів, характеризуючи діяльність вченого, беззастережно автоматично підмінюють у своїх працях вживаний П. Тутковським термін "краєвид" на термін "ландшафт", що на нашу думку, є некоректним. Цікаво, а як би сам Тутковський на це відреагував? Зрозуміло, що відповідь слід шукати в його працях: *"Кожен краєвид на Землі,* – зазначав Павло Аполлонович, – *збудований з сполучення деяких складових, це комбінація деяких краєвидових елементів"*. І далі вчений уточнює: *"За такі елементи фізико-географічних краєвидів треба визнавати такі їх риси: рельєф, грунти, підґрунтя, гідрологію, підсоння, рослинний і животний світ, людську культуру"* [26, 12].

Особливий наголос у краєзнавчих дослідженнях П. А. Тутковський робив на прикладний, конструктивний характер вивчення краю: *"Точно визначені типи краєвидів, що характеризуються виразно означеними прикметами. Ці відомості дають можливість збагнути особливості кожного типу краєвиду на підставі його геологічної історії,*

відбудувати його походження (генезис), а разом з тим з'ясувати яскравий зв'язок фізико-географічних особливостей наших типових краєвидів із історично-виникненим життям та діяльністю людини, з його господарсько-економічним побутом" [27, 1].

Вчений обґрунтував наукові засади географічного районування України та визначив коло завдань його практичного застосування. *"Можна встановити межі розповсюдження типових краєвидів на Україні, їх характер, вплив на культуру, сільське господарство та людський побут"* [28, 6]. Для потреб господарського використання території ним було розроблено типологію природного районування України. *"На площі України,* – зазначав вчений, – *я відріжняю (включаючи гори Карпати і Кримські) чотири основних генетичні типи краєвидів і чотири часткові типи краєвидів. Географічний розподіл основних краєвидів України виявляє певну закономірність. В загальних рисах основні види краєвидів ідуть один за одним в формі смуг, і виявляють виразну зональність, що є виразом генетичного зв'язку між ними"* [29, 23]. Незаперечна заслуга П.А. Тутковського в тому, що він не тільки теоретично обґрунтував генетичну класифікацію краєвидів України на основі їх геологічної еволюції, але і у виконаній ним вперше детальній науковій характеристиці основних і "часткових" краєвидів нашої держави. Вчений виокремив на теренах України чотири основні краєвиди: лесовий, зандровий, кінцево-мореновий і мореновий; а також – чотири ч[illegible] краєвиди: друмліновий, острівних гір, товтровий та гранітовий. До речі, при описі Товтрів автор посилається на працю С.Л. Рудницького. Започаткований П.А. Тутковським краєвидознавчий підхід до аналізу закономірностей в поширенні і походженні сучасних ландшафтних типів і регіонів України був далі творчо розвинений і збагачений новими поколіннями дослідників і вчених. Безумовно, що сучасна класифікація ландшафтів України враховує більше факторів і є більш складною.

На основі розробленої типології краєвидів П.А. Тутковським було складено мапу природних районів України. Ці дослідження широко використовувалися для прийняття управлінських рішень щодо оптимізації сільськогосподарського виробництва, вони увійшли до схеми розвитку продуктивних сил України. Комплексне краєзнавче вивчення території України академік П.А. Тутковський вважав одним з найважливіших завдань географічної науки. Як заповіт новим поколінням дослідників звучать слова вченого, що *"ми повинні далі пильно досліджувати наші краєвиди, що мають такий важливий вплив на усе наше господарство і побут"* [30, 3].

Таким чином, у 20-х роках XX ст. П.А. Тутковський заклав теоретико-методологічні засади української географічної науки в цілому і географічного краєзнавства зокрема. Незважаючи на дефіцит часу, вчений багато уваги приділяв популяризації географічних знань, зокрема видає збірник нарисів з природи України [31], регулярно виступав з лекціями перед студентськими і учнівськими аудиторіями, особисто проводив комплексні краєзнавчі екскурсії зі студентами на Волинь [32]. До педагогічної діяльності Павло Аполлонович завжди ставився уважно і з великою любов'ю; його захоплювала робота з молоддю, і він постійно старався, щоб його лекції були змістовними, емоційними, багато ілюстрованими, приносили слухачам задоволення.

Багато зусиль і часу П.А. Тутковський приділяв організації української науки. Восени 1917 року за рекомендацією відомих українських вчених М.Ф. Біляшівського і О.І. Левицького Павла Аполлоновича обирають членом Українського наукового товариства, ще через рік він очолив науково-природничу секцію Товариства [33].

У 1917 році за ініціативою П.А. Тутковського при Київському університеті було відкрито Інститут географії, в якому він став його першим директором.

З часу проголошення Української Народної Республіки (УНР) вчений перебував у перших рядах будівників національного відродження. Разом з В.І. Вернадським і М.Н. Василенком він входить до складу комісії по організації Всеукраїнської академії наук (ВУАН), на перших Загальних зборах 27 листопада 1918 року обирається дійсним її членом,

очолює Фізико-математичний відділ ВУАН. Перший президент ВУАН академік В.І. Вернадський, який добре знав наукові заслуги П.А. Тутковського в царині природничих наук, називав його найкращим знавцем неорганічної природи України [34].

До всіх своїх обов'язків П.А. Тутковський відносився надзвичайно сумлінно, вболіваючи насамперед за стан української науки. Вірність високим ідеалам, служіння своєму народові були для П.А. Тутковського основополагаючими, непохитним був його життєствердкуючий оптимістичний світогляд, прагнення підняти українську науку, освіту і культури до найвищих світових надбань.

П.А. Тутковський залишив нащадкам унікальну наукову спадщину. Бібліографія праць вченого налічує понад 1350 назв. Більшість з них становлять непересічну цінність і до наших днів.

У 1931 році за вказівкою "згори" Київське товариство природодослідників перестало існувати. Його, як і інші науково-краєзнавчі інституції, було ліквідовано тоталітарною системою. У країні розпочався жорсткий курс на централізацію наукового і культурного життя, згортання всіх форм краєзнавчого руху на місцях.

Література:

1. Історія Київського університету. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – С. 122-123.
2. Там само. – С. 124.
3. Феофилактов К. Отчет о геологической экскурсии в уездах: Радомысльском (Киевской губернии) и Житомирском (Волынской губернии) 1877 г. // Записки Киевского общества естествоиспытателей (дальше – КОЕ). – Т. V (1). – Вып. 2. – К., 1878. – С. 257–267.
4. Армашевский П. Геологический очерк Черниговской губернии (с геологической картой и 5 табл.) // Записки КОЕ. – Т. VII. – Вып. 1. – К., 1883.
5. Тарасенко В. О лабрадоритовой породе Каменного Брода // Записки КОЕ. – Т. VIII. – Вып. 1. – К., 1886. – С. 145–172; Його ж. О некотрых кристаллических породах Житомирского уезда // Записки КОЕ. – Т. XI. – Вып. 1. – К., 1810. – С. IV–XIII.
6. Тарасенко В. О горных породах семейства габбро из Радомысльского и Житомирского уездов Киевской и Волынской губернии // Записки КОЕ. – Т. XV. – Вып. 1. – К., 1896. – С. 1–347; 4 табл.; карта.
7. Тарасенко В. Новая область вулканических горных пород в Волынской губернии // Записки КОЕ. – Т. XIX. – К., 1905. – С. 51–82; 2 табл.
8. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 72. – Оп. – Спр. 426. – Арк. 20 зв. – 21.
9. Тутковский П. А. К. М. Феофилактов как профессор // Записки КОЕ. – 1905. – Т. 19. – Вып. 1. – С. 100.
10. Феофилактов К. М. Краткий исторический очерк геологических исследований г. Киева и Киевской губернии // Записки КОЕ. – Т. XIX. – 1905. – С. 21–49.
11. Кострица М. Ю. П. А. Тутковський – видатний український дослідник Полісся // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра: Збірка наукових праць. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 16–19.
12. Тутковский П. Полесские «окна» // Землеведение, 1899. – Кн. 4. – С. 28–33.
13. Тутковский П. А. Юго-Западный край: Популярные естественно-исторические и географические очерки. – Вып. 1. – К., 1893. – 178 с.; Вып. 2. – К, 1895. – 156 с.
14. Оноприенко В. И. П. А. Тутковский – исследователь и популяризатор неорганической природы Украины // Популяризація науки в Україні: історія і сучасність. – К.: Хрещатик, 1992. – С. 79.
15. Кострица М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: М. А. К., 2001. – С. 86.
16. Там само. – С. 90.
17. Макаренко Д. Є. Українська геологічна школа П. А. Тутковського // Українське Полісся: вчора, сьогодні, завтра: Збірка наукових праць. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 9.
18. Тутковский П. А. Задачи и пределы географии: Вступительная лекция, прочитанная в Университете св. Владимира. – Житомир, 1914. – 23 с.
19. Тутковський П. А. Загальне землезнавство: Підручник для вищих шкіл і для самоосвіти. – Харків: ДВУ, 1927. – 496 с.
20. Там само. – С. 11.
21. Там само. – С. 12.
22. Там само. – С. 13.
23. Рудницький Степан. Досягнення географії України в десятиріччя Жовтневої революції // Вісник природознавства (Харків). – 1927. – № 5–6. – С. 273.
24. Шкільна мапа України. – К., 1918.

25. Академік Павло Тутковський: Автобіографія. – К.: АН України, 1929. – 20 с.
26. Тутковський П. А. Краєвиди України в зв'язку з їх природою і людністю. – К.: Червоний шлях, 1924. – С. 12.
27. Тутковський П. А. Природна районізація України. Генетична класифікація і розподіл фізико-географічних краєвидів на підставі геологічної їх еволюції. – К., 1922. – С. 1.
28. Там само. – С. 6.
29. Тутковський П. А. Краєвиди України... – С. 23.
30. Там само. – С. 3.
31. Тутковський П. А. Нариси з природи України. – Вип. 1. – Статті і розвідки. – К.: Всеукр. Кооп. Союз, 1920. – 187 с.
32. Тутковский П. А. Путеводитель экскурсии по Волыни. – К., 1926. – 24 с.
33. Оноприенко В. И. Павел Аполлонович Тутковский. – М.: Наука, 1987. – С. 63–65, 67.
34. Сытник К. М., Стойко С. М., Апанович Е. М. В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 36.

Summary:

Mykola Kostrytsia. SCIENCE AND LOCAL LORE ACTIVITIES OF KYIV NATURE EXPLORERS' ASSOCIATION.

The main stages of the science and local lore activities of Kyiv nature explorers' association are considered.

The role of the famous scientists in the establishment of organizational forms of the geographical study of local in Pridneprovye is discovered.

УДК 911:375(502.5) (09)

Ірина СУМАТОХІНА

ОСОБЛИВОСТІ МІСТОБУДІВНИЦТВА ТА ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ТЕРИТОРІЇ МІСТ-ПОЛІСІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР`Я

Питання екологічної безпеки з кожним роком набувають виключного соціального та економічного звучання, зважаючи на те, що людство осмислено прийшло до розуміння порушення природної рівноваги, особливо, на території міст. Отже, містобудівельна організація являє собою реальний і не переоцінимий ресурс стійкого розвитку регіону. Від режимів і форм містобудівельної організації простору, від впровадження оптимальних містобудівельних програм залежить не лише забезпечення умов господарювання, покращення умов життя, але й збереження, відновлення природного та культурного потенціалу міського середовища. Управління стійким (збалансованим) розвитком потребує вивчення закономірностей розвитку процесу містобудівництва, виявлення функціональних зв'язків і залежностей взаємодії елементів міського середовища в історичному аспекті.

Як відомо, матеріальною основою міста є такі компоненти, як квазіприродне, артеприродне, селитебне та виробниче середовище [12]. Між ними утворюються різні типи взаємозв'язків: соціально-економічні, природно-технологічні, територіально-рекреаційні та інші. Для забезпечення екологічної безпеки важливе значення мають різні види взаємодії між людиною та природним (квазіприродним) середовищем. Вивчення цих видів взаємодії в цілях реалізації екологічної безпеки необхідно починати від найдавніших часів.

Питання взаємодії людини та природного середовища на території міст розкрито в ряді наукових робіт вчених географів, істориків та містобудівельників [1-4; 6-12 та ін.]. Особливо цінними є результати досліджень викладені в роботах О.Ю. Дмитрука, Г.М. Лаппо, В.В. Стецюка, Ф.В. Стольберга, Е.П. Перцика. Важливу інформацію містять праці з історії архітектури і містобудівництва та Інтернет-ресурси.

Метою даного повідомлення є виявлення загальних принципів містобудівництва і